

Eesti esiajaloo keerdküsimusi.

Eesti arkeoloogid on asetand eesti kultuuriloo kahjatsetavasti kõverpeeglisse seega, et nad vaatlevad eesti rahva esiajalugu mitte uurali hõimupere kui omaette orgaanilise kultuuriterviku, vaid hoopis praeguse Eesti kui teatud eluruumi või geograafilise ühiku aspektist. Muinasaegsed leiud Eesti maa-alalt on meelitand meie arkeolooge Moorat ja Indrekot oletama, nagu peaksid need leiud läbi aastatuhandete kuuluma kogu aja praeguste eestlaste otseseile esivanemaile, kes asunuvat siin nn. algeurooplastena juba ürgajast peale.¹ Sellise hüpoteesi abil oleks tõesti eesti rahva esiajalugu õige hõlpus ja mugav käsitleda, kuid nõndaviisi komisetakse ka hoopis vääriti nägema kogu kultuurikontinuiteeti ja arenguprotsessi. Kõnelematta Balti-ruumi raamistikku mitte kuidagi sobivaist kokkupüüeteist teiste kultuurikondadega, muutub selle hüpoteesi taustal mitmeti mõistatuslikuks eestlaste varasema muinasaja kontakt koguni omaendi suguhõimudega, kasvõi näit. ungarlaste esiajaloo seisukohalt. Ungarlased ilmusid ju oma praegusesse eluruumi alles 895 p.Kr., kuid keeleteadlaste arvates nad elasid eestlaste esivanematega koos veel ühise soome-ugri perena kuski Volgajõe-ruumis tolsamal nooremal kiviajal, kui arkeoloogide arvates eestlaste esivanemad pidanuksid hargnema soome-ugrilaste perest juba ammu enne ungarlasi lahku ja eemale Ida-Baltikumisse, millest küll kunagi pole kuidagi sõltuv olnud mitte ainult ungarlaste, vaid samuti ka mitte

¹ Eesti Ajalugu I (1936). Kodukolle nr. 6,1946.

vogulite ega ostjakite, votjakite ega sūrjanite, tšeremisside ega isegi mitte mordvalaste esiajalugu! Kui uskuda eesti arkeoloogide väiteid läänemeresoomlaste kui algeurooplaste otseste järeletulejate ürgaegsest asumisest Balti-~~kuumis~~ kas viis-kuus või koguni juba kaheksa-üheksa aastatuhandet tagasi, siis tuleks uurali keeleteadusel küll põhjalikult ümber hinnata oma senist sugukeelte arenguskeemi niihästi ajalisel kui ka geograafilisel selles mõttes, et läänemeresoomlaste kontakt teiste sugurahvastega on pidand lõtvuma mitte meie esivanemate nihkumisega (kas tõesti tagasi?!) läände, vaid suguhõimude eemaldumisega (kas tõesti tagasi?!) itta ja liiati veel palju aastatuhandeid varem, kui seda senini on arvestatud. Vastolu arkeoloogide ja lingvistide väidetes on niivõrd ületamatu, et kohustab meid otsima ja hindama võimalikult rohkem lisakriteeriume, mis hõlbustaksid määritleta uurali kultuurkonna algkodu ja dateerida eri perioodide kestvust.

Nn. v a n e m a k i v i a j a leiud Kundast ja muist igivanust asulaist Ida-Baltikumis võivad loomulikult väga huvitada mõnd arkeoloogi, kuid need leiud ei rahulda sugugi niipalju eesti kultuuriloolast, kuni pole selgitatud, mis neil leidudel on üldse ühist eesti rahva esivanematega. Siamaani pole igatahes veel kellelgi õnnestunud kindlaks teha, kes I d a - B a l t i k u m i a l g a s u k a d õieti on olnud. Küll on tähistatud siin ühe vanima kultuurivormina nn. k a m m k e r a a m i k a t, mille õitseagea on piiritletud nn. n o o r e m a k i v i a j a g a (3000—1300 e.Kr.) ja mille kandjaiks on oletatud u r a l i hõime laial maa-alal Vislajõeest ja Läänemerele kuni Siberini läbi kogu Põhja- Ja Kesk-Venemaa. Kuid tollesama kammkeraamilise kultuuri kandjaiks on olnud ka nn. a r k t i l i s e d hõimud, kes väidetakse rännanuvat ida poolt läände vastavalt ürgjää sulamisprotsessile. Ja kui kammkeraamilise kultuuri kandjaiks veel esimesel aastatuhandel e.Kr. on olnud näit. Soomes arktilisse rühma kuuluvad l a p l a s e d, siis jääb küll väga vähe põhjendatuks väide, et lõuna pool Soomelahte pidanuvat olema sellesama kultuuri kandjaiks ürgaegadest peale tingimatta just nimelt eestlaste esivanemad, liiati kui ka Eestis on fikseeritud jälgi lapi kultuurimõjudest ja koguni lapi paiganimesid.¹ Lisaks too kiviaja kammkeraamika on üldse niivõrd lihtne ja looduslikest vahendeist tingitud puhttehniline kultuurivorm, mis ei tarvitse põrmugi ühele ainsale kultuurkonnale või hõimugrupile kuuluda. Vaevalt see on levinudki etniliselt piires, vaid pigem küll rakendusvõimaluste ja -vajaduste ulatuses, ilma et see kuidagi markeeriks omapäraseid jooni või erinevusi mõne hõimugrupi vaimsuses. Sellepärast on võimatu väita, et kamm-

¹ Eesti Kirjandus VIII (1913), 321—331.

keraamika ja uurali hõimupere levingualad katavad üksteist, vaid peame piirduma konstateeringuga, et kammkeraamika levinguala on laiem ja hõimab peale uurali hõimude veel muidki hõime, kes näit. Ida-Baltikumis ei tarvitse põrmugi läänemeresoomlaste esivanemad olla.

Etniliste kultuuripiiride tõmbajaiks ei jaksa olla ei arkeoloogia ega etnograafia, kuni need tegelevad ainult esemetega ja isegi neid ainult kitsa tüpoloogilise meetodiga vaatlevad. Savi, kivi, metallid ja enne kõike puu koos muu taimestikuga on põhjustand erinevate hõimude keskel palju ühisvorme ja nii-ütelda rahvusvahelise tsivilisatsiooni tooteid, mis ei piisa etniliste kultuuripiiride fikseerimiseks: leidude tüpoloogia abil üksinda ei ole suudetud fikseerida kõiki neid hõime, kes on aegade jooksul läbistand näit. Väike-Aasia või Lõuna-Venemaa. Kultuuriloolaselle esiajaloolised esemed muutuvad palju põnevamaiks sealtpaale, kus nende tüpoloogia kõrval selgitatakse ka nende funktsionaalne erikaal ühe või teise hõimugrupi arusaamades. Üpris vähe kasu on meil oma olemuse tundmaõppimiseks sellest, et nokitsetakse uurida sõlgesid ja määritellakse koguni nende tüpoloogiline kontinuiteet läbi mõne aastatuhande, kui ei osata lahendada probleemi, kuidas kajastavad just sõled meie esivanemate maailmavaadet, mis seos on sõlgedel eriti veel kujutelmadega elust pärast surma, mis funktsioon on täita sõlgedel surnu pääsmiseks teise ilma või kuidas tõlgitseda meie rahvalaulude kummalist värssi »pani sõle sõudemai« — mida see õieti tähendab?! Vähe kasu on eesti kultuuriloolas ka sellest, et kaevatakse lahti vanu haudu ja soritakse seal leidude kallal, kui puudub orienteerumisvõime haudade elu enda probleemistikus, mis ometi on olnud ju kunagiste matmiskommete põhjustajaks ja mõtestajaks. Sellepärast pole ka imestada, et eesti arkeoloogid parimal juhul ainult konstateerivad fakte, et seal ja tollal tekivad või kaovad sellised hauatüübid ja panused, kuid midagi peale üldsõnaliste fraaside ei osata lisada seletuseks, mis pärast maetakse surnuid kord nii, kord teisiti, mis pärast ja keda hakatakse põletama, mis kujutelmad ja kultuurimõjud põhjustavad murranguid surnutega seotud kommetes ja arusaamades.¹ Isegi seda pole jaksatud teha tüpoloogilise meetodiga kindlaks, mis mõjul või kelle eeskujul meie esivanemad on üldse hakand mätta ja hiljem põletama oma surnuid, mis päritolu on nn. kivi-kirstkalmud Ida-Baltikumis või mis imeasjad on olnud need lohulised ehk rahvakeeli »akudega kivid«, mida juba aastakümneid imetellakse, kuid millede funktsioone mitte ei mõisteta mõtestada.

Õnneks need küsimused ei ole praegu enam mingiks lahendamatuks

¹ Vt. Eesti Ajalugu I 74, kus kobavad keerutused otsekui jälgede segamisena mõjuvad.

mõistatuseks moodsale kultuuriloolaselle, kes töötab sünteetilise meetodiga ja on võimeline käsitlema probleeme terviklikult, aga mitte ainult ühest või paarist sektorist neile liginedes. Kui näit. Egipti ja Messopotaamia esiajalugu võidakse tõesti savitahvleilt dešifreerida, siis eesti rahva olemuse ja päritolu keerdküsimust ärgu üldse enam kobitagu lahendama meie kultuuriloolle suhteliselt nii väheütleivate kivi- või luuleidude abil, vaid selleks rakendatagu senisest palju asjatundlikumalt ja süstematiseeritumalt arkeoloogia kõrval veel keeleteaduse, rahvateaduse, usunditeaduse, sotsioloogia, antropoloogia, rahvapsükoologia ja rahva luuleloomingu uurimistöö tulemusi ühiselt, mis pakuvad meile küllalt usaldatavaid kriteeriume üksiknähtuste mõistmiseks, väärtustamiseks ja koguni dateerimiseks. Meie omaloomingu kontinuiteedi markerimiseks soovitam oleks käsitleda eesti kultuurilugu selliste võõrsilt huupi ülevõetud, kuid meie juures tegelikult olematute ajastute nagu »kivi aja» ja »pronksiaja» asemel parem küll uurali, soome-ugri, permi, volga ja läänemeresoome perioodide raamistikus enne liivi, eesti ja soome eriaegadesse siirdumist. Eesti rahva kultuuriloo seisukohalt on aga lubamatu, et kogu meie aastatuhandeid pikk ajalugu surutakse ainult Baltimere-ruumi ja et Eesti maa-aalal aegade jooksul toimund eluprotsessi serveeritakse meile samalhoobil kohe ka eesti rahva oletatava ajaloo pähe, ilma et seejuures üldse vaevaks võetaks käsitleda meie esivanemate ja kogu uurali kultuurirühma vaimsuust ja omapära, ilma et isegi valgustataks, kuidas meie esivanemad on lahendand näit. elu ja surma või jõu ja hinge probleemi oma maailmavaates, kuidas meie tõelised esivanemad, aga mitte mõned Eesti kunagised asukad on saand aru looduse olemusest ja universumi konstruktsioonist oma elukäsituses, kuidas eestlaste esivanemad on suhtund vaimudesse ja kaasinimestesse oma usundis ja eetikas, kuidas just uurali, aga mitte aaria hõimugrupp on rajand oma perekondliku elu, kuidas soomeurgrilased läbi aegade on jaksand ületada majanduslikud, õiguslikud ja hingelised raskused, kriisid ja koguni katastroofid, mida niihästi omavaheline kooselu kui ka kokkupuuted vahelduvate naabritega on veeretand neile kord nii, kord teisiti ette. Ning ennekui hakatakse meid tembeldama umbropsu algeurooplaste otseseiks järglasiks, tuleks küll palju paremini selgitada, kes need algeurooplasted õige ise olid, milline oli nende ihuline ja vaimne koostis, milline võis olla nende mõtteviis ja arusaamadesüsteem, elujärg ja looming. Kuni seda veel ei suudeta, oldagu hüpoteesidega tagasihoidlikumad ja ärgu huupi tõtatagu etteruttavalt samastama uurali hõime algeurooplastega, nagu meid sama räpakalt on identifitseeritud juba ka paljude teiste muinasaja vähetuntud rahvastega kuni eteokriitide ja India algasukateni!

Eesti rahva esiajaloo senine käsitletlu kannatab häiriva puuduse all, et meie arkeoloogid harrastavad meetoodiliselt õige autosugestiivset spekulatsioon: algul kõneldakse eestlaste algkodust Ida-Baltikumis kui hüpoteesist, pärast moonutatakse hüpotees tasapisi aksioomiks ja lõpuks hakatakse uskuma seda kui iseendastmõistetavat fakti!¹ Selliste knihvidega võidakse küll külakoolmeistreid või üliõpilasi kaasauskajaiks meelitada, kuid ei restaureerita veel kuigi usaldatavalt kultuuriloolist arenguprotsessi, liiati kui takerdutakse kõiksugu kribu-krabu külge kerima ja heietama, ilma et riskeeritaks üldse riivatagi *f i l o s o o f i l i s i p õ h i k ü s i m u s i*, mis ometi ju moodustavad baasi inimkonna kultuuriloomingu jälgimiseks kas arenguloolisest, võrdlevast, funktsionaalsest, fenomenoloogilisest või mistahes muust lähtekohast. Sellisesse valgustusse aga eesti kultuurilugu pole veel üritatudki asetada. Veel alles 1944 soome keeli avaldatud Varmas-Ojamaa »Viron historia» on muidu küll kena ja tervitatav raamat, kuid väga suur enesepete on otsida sellest raamatust vastust probleemiasetuselle: *k e s m e i e o l e m e ?* Eestluse olemust ei aita kuigi palju tutvustada ei meile endile ega võõraile raamat, mis ei anna vastust isegi selliseile küsimusille: kas meie maailmavaade on rajatud panteismile, teismile või deismile, kas totemismile, manismile, animismile või millele lõppude lõpuks? kas meie elutunne on vormund staatiliste või dünaamiliste sagemete ülekaalust? kas meie eetika on olnud algsest monistlik või dualistlik? kas domineerib meie rahvatraditsioonis metsa- ja talvekultuur või tõesti ikka kala- ja rannikukultuur? kas meie perekonnaelu on lähtund patriarkaadist või matriarkaadist, kas monogaamiast või polügaamiast jne? kas meie ühiskondliku korralduse põhialuseks ikka tõega on olnud individualismi või pigem hoopis kollektivismi printsiip? milline on olnud meie omandi- ja päranditava? kas meie rahvaõigus on luband primaarselt kurja tasumist kurjaga näit. verise kättemaksu näol või mitte? kuidas on tekkinud ja arenenud meil sellised nähtused ja mõisted nagu näit. eraomand ja sotsiaalne diferentseerumine, ülekohus ja vägivald, nuhtlus ja lunastus, südame-tunnistus ja patt, vanne ja tõotus, palve ja ohver, sõda ja rahu, vaba ja ori, rahvas ja riik, haigus ja tervis, aasta ja mõõt, nurm ja kari, perekond ja kasvatus, abielu ja porduelu vms.? Ja kas aimatakse üldse, millise esmajärgulise tähtsuse omavad eesti kultuuriloos sellised oskussõnad nagu *vägi ja viha, õnn ja kuju, reomägi ja leedutuli, põrend ja kangur, rühi ja tooni, jumä ja äi, loe ja seadus, koda ja saun, vakk ja lauts, minestama ja sajatama, iskma ja ehätama* jne?² Või mida teame oma esivanemate aastatu-

¹ Eesti Ajalugu I 26—30, 55, 58, 83—87.

² Neid oskussõnu ja muid siinkohal puudutatud probleeme käsitlen oma saksa-keelses ülevaates »Grundzüge des estnischen Volksglaubens» (käsikiri Rootsis trükkitoi-metamisel).

handeid kestnud ja kõrgekskiidetud vaimsest loomingust, kui meil pole veel selgust, mida tähendavad uurali hõimurühma mentaliteedile ja maailmavaatele sellised filosoofilise kultuuri algmõisted nagu usk ja loomine, energia ja häving, suhe ja soltuvus? Aga kas pole meie enesetundmine tegelikult nii piinlikuks piiratud, et isegi sellised mõisted nagu h i n g ja v a i m on meie esiajaloo kirjutajatele kahjuks ainult aaria, aga põrmugi mitte uurali aspektist tuntud? Kardan seepärast väga, et uurijad, kes ei ole võimelised vastama neile eelpool näidetena esitatud küsimärkidelle, saavad küll vaevalt võimelised ja kompetentsed olema lahendama küsimust, kes eestlaste esivanemad on olnud ja kust nad on tulnud.

Seevastu aga kultuuriloolane, kes tegeleb nende küsimustega süstemaatselt, ei eksle enam eesti esiajalos nii kinnisilmi nagu ainult muinasleide kompav arkeoloog. Kasvõi näit. oma algupäraste k u l t u u r s õ n a d e tähendusliku arenguprotsessi senisest palju nõudlikum selgitamine kui ka võõraste lainsõnade täpsam dateerimine peaksid osutama meie kultuurilooliste sünteeside tulevasel maalimisel palju värvikamaiks sõlmepunktideks kui kivist kirveste ja odaotste pikalt-laialt kirjeldamine¹, hoopis kõnelematta k o h a n i m e d e uurimisest, mille tulemustega eesti kultuuriloolased ei tea esialgu üldse veel arvestada, kuid millest võib loota erakordselt palju lisatõendeid ja perspektiivide avardumist. Teise näitena mainigem, et matriarkaadi või patriarkaadi alguse otsustamiseks meil ei ole vajagi vaevata end puudulike ürikute või nn. õigusliku rahvatraditsiooni võrdleva läbitöötamisega, vaid selge ja kindla vastuse matriarkaadi kahjuks annab meile juba niikuinii u s u n d i l o o l i n e t a u s t ja nimelt soomeugri-
laste esivanemate-kultus koos nn. hingedeaja pärimustega, mis ei jäta kahtluse varju, et läbi aastatuhandete meie perekonnaelu baasiks on olnud p a t r i a r k a a t. Edasi võime loodushingede perekonnaelust järeldada põlist m o n o g a a m i a t ka meie esivanematel endil, kuna polügaamilised lisandid on suhteliselt üsna noor viikingiaja võõr mõjude ja elutunde kõrvalekallak. Ja kui kogu uurali kultuurkonna vähearenend k u j u d e k u l t u s piirdub läbilõhki surnute »kujutamisega», siis on küll päris häbi lugeda, et Läti Hendriku kroonika teateid eestlaste kujudest meie ajaloolased võivad veel siiaamaani tõlgitseda mitte surnud esivanemate, vaid hoopis jumalate kultusena,² nagu see tõepoolest ka täiesti sobib . . . — a a r i a rahvaste kultuuriloo kirjutajatele! Kuid selles ep paljastubki meie esiajaloo-

¹ Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys II (1946) — raamat, mille kultuurilooline raskekaal ületab nii mõnegi paksu esiajaloo tühjalttargutavad leheküljed. Kuid ühtlasi see raamat näitab, kuipalju on meil veel vaja vaeva näha oma kultuursõnade täpsamaks sisustamiseks ja periodiseerimiseks.

² Eesti Ajalugu I 238.

kirjutajate asjatundmatus, et eesti rahva kultuurilugu käsitletakse ju tänapäevani veel mitte uurali, vaid aaria aspektist ja interpretatsioonis või võõrale aaria kultuuri-ilmale faktiliselt õigeid aabitsatõdesid kontrollimatta üle võttes ja meilegi otsekui ürgomaste ning iseendastmõistetavatena külge pookides. Nõndaviisi kahjuks on toimunud paradoksaalne lavastus, mis meie esiajaloo esituse on paisand sootu võõraste aaria valgustusse. Selle tulemusena peame kahjatsusega tõdema, et eesti esiajaloo pähe seni seni avaldatud ülevaated pole suutnud pakkuda sünteesi meie esivanemate kultuurimiljööst ega vaimsusest läbi stadiaalselt (nii temporaalselt kui ka geograafiliselt) üksteisele kuhjuvate või vahelduvate kihistuste ja ajastute. Eeltööde paratamatu puudulikkus ei ärrita meid etteheidetelle, vaid kohustab kõiki meie nn. rahvuslike teaduste eriharusid aina põhjalikumalt ja kriitilisemalt süvenema oma ülesannetesse eesti kultuuriloo kollektiivsel koostamisel.

Nende põhimõtteliste ja meetodiliste märkuste järele siirdugem nüüd skitseerima määratuid v a h e s i d, mis teevad meile lihtsalt võimatuks käsitleda eesti ajalugu analoogiliselt rootsi, läti, kreeka või mistahes muu aaria hõimu esiajaloole. Jätkem seejuures kõrvale päevakajalised ja kultuuriloolisiks oskussõnuks vähesobivad lööksõnad I d a ja L ä ä s, mis on tekitand juba ülearu palju arusaamatusi ja väärkäsitusi kasvõi näit. vene kultuuri idamaiseks tembeldamisega. Ettevaatuse pärast eraldagem muude hulgast täpsustatult a a r i a, s e m i, a l t a i ja u u r a l i kultuurikonnad. Kolm esimest on olnud läbi aegade inimkonna suurimaiks loomingupesadeks, kuid ühtlasi ka ohtlikemaiks rahutustekoldeiks, kura neljas, uuali kultuurikond, on omaette täiesti iseseisev ja originaalne tervik, mis algselt ei ole kuulund ei Lääne ega Ida kultuuri-ilmale, vaid pigem küll Põhjalasse, kus ta on seisnud kontaktis viienda, nn. a r k t i l i s e kultuurikonnaga. Kuid uurali hõimude algupärast kultuuriloomingut on tunduvalt mõjustand ka kokkupuuted altai ja aaria hõimudega. Semi maailmaga meil otsest seost ei ole olnud, kuid selle kaudset mõju aarialaste vahendusel ei tohita alahinnata. Just niisama ei tohita alahinnata ka Hiina ja teiste Kauge-Ida kultuurikeskuste kaudset mõju, mis on ulatund meieni läbi Uurali ja Kaspia vahelise kultuurivära Siberist Ida-Euroopasse ja tegelekult just a l t a i hõimude vahendusel. Suhted altailastega ulatuvad meil juba vanimasse uurali algaega tagasi, nii et eesti vanavaral saab olema oma osatähtsus isegi Kauge-Oriendi kultuuriloo vanemate lademete tulevasel käsitelul. Eriti oluline on meie vanavara lisand orientalse maailmapildi ja kosmogoonia, loodusmütide ja hingederännu-idee selgitamisel. Meie kultuurisuhted Kauge-Idaga olid katkend juba ammu enne selliste usurajajate nagu Laotse ja Buddha õpetuste kristalliseerumist, mis pärast

meie uskumused ja pärimused näit. staatilisest maailmapildist, elu lõputust vaheldumisest ilma alguse ja otsata, hingede siirdumisest ühest kehast teise jne. peavad vastu peegeldama stadiaalselt vanemaid lademeid kui taoism või buddhism.

Side Kauge-Ida ja altailastega kaob meil pikkamisi alles teise aastatuhande jooksul enne Kristust, mil hakkab tihenema kultuurikontakt lääneliste a a r i a l a s t e g a. Mis võiks olla sellise ümberorienteerumise põhjuseks? — Kõige loomulikum oletus tunnuks geograafiline kaugenemine altailasist ja lähenemine aaria hõimudelle seega, et osa uurali perest rändas aegamisi lääne poole ja sattus kokkupuutesse uute naabritega, kes koloniseerusid just vastupidises suunas. Seda oletust kinnitab tõsiasi, et teine osa uurali perest, kes levines ida poole või püsis paigal Volga-ruumis, säilitas endiselt edasi oma kultuuriühenduse altailaste ja Oriendiga. Meie vanimad kultuurisuhted aarialastega algavad tõelikult juba soomeugri-ajastust, kuid on esialgu suhteliselt kõrvalisema tähendusega ja ei lase projekteerida end ruumiliselt Ida-Baltikumisse, vaid on toimund ilmselt Ida-Euroopa metsavöötmel piiril vastu steppe, kus liikusid nii altai kui ka aaria nomaadid (hiljem koguni veel soomeugrilaste omad hõimud). Alles volga-ajastu lõpu poole esimesel aastatuhandel e. Kr. satume järjest pidevamasse kontakti aarialaste nn. b a l t i rühmitusega ja veelgi hiljem, alles läänemere-soome-ajastust alates g e r m a a n l a s t e g a, kuna v e n e l a s t e esiletung algab alles pärast rahvasterännu-perioodi ja ulatub peamiselt liivlaste, eestlaste, soomlaste ja teiste hõimude iseolu-ajastusse. Vahed ja vastolud meie ja aarialaste elukäsituses on ometi niivõrd ületamatud, et järsku ei toimu mingit tasalülitamist, vaid meie siirdumine ja sisse-elamine nn. lääne maailma tähistab meile pikka ja visa kultuurivõitlust läbi paari aastatuhande, kuni me alles nn. rauaaja jooksul enam-vähem ümber orienteerume ja nii-ütelda lääne-eurooplasiks muutume. Osalt see kultuurivõitlus on jätkund aga veel kaua hiljem edasi ja jätkub miniatüüris kogu aja tänapäevani.

Millega seletada tõsiasi, et eestlaste sisselülitumine lääne kultuurilma on toimund nii pikaldaselt ja vaevarikkalt? — Muidugi sellega, et soomeugrilaste ja aarialaste vaimsus on põhjalikult või otse diametraalselt lahku minevat laadi. Sugugi mitte soomeugrilane, vaid hoopis aarialane lähtub egotsentriliselt iseendast ja suhtub teisesse dualistlikult, kas kui halba vastasesse või heasse kaaslasesse. Kogu elukäsitlus on aarialasel niivõrd dualistlik, et isegi iseenda kõrval tunnetatakse oma teisikut («Doppelgänger»), siinsele maailmale lisaks projekteeritakse teine maailm («Jenseits») ja koguni elu pärast surma «teises ilmas» kujutellakse kahes võimaluses — kas paradiisi või põrgu perspektiivis. On aga täitsa võimatu omistada sel-

list maailmavaadet ja ellusuhtumist automaatselt ka uurali hõimupere vaimsure baasiks ja iseloomustuseks: uurali elukäsituse on läbilõhki m o n i s t l i k ja tugineb võrdsuse ning s a m a v ä ä r s u s e põhimõttele, mis ei piirdu ainult inimestega, vaid laiendatakse kogu looduselle. Põrmugi mitte soomegrilane, vaid aarialane lähtub isekalt indiviidist ja j u h i p r i n t s i i b i s t, rajades kogu oma elukorralduse jumalaile taevas ja kuningale maa peal, võttes oma usulisiks ja eetiliseks eluideaaleks heeroosed ja apoteoosi (s.t. vägitegude kaudu otsekui eliiti väljavalitud auahne ja võimuhaige inimese enda jumalustamise) ja pidades iseendastmõistetavaks jõudude ja varade kui ka kogu elu ja olemasolu a l g u s t ja l õ p p u, maailma loomist ja hukkumist, muidugi ka kultuuriloomingut ja -hävingut kuni sõja täieliku õigustamise ja koguni idealiseerimiseni. Uurali kultuuri-teadvus ei tunne mingit juhikultust, ei tunne jumalaid ega kuningaid, ei maailma genesisist ega eskatoloogiat, ei tunne isegi titaane ega heerooseid mitte, nii et läbi aastatuhandete on võidud elada ja luua otsekui virkade sipelgate perena, ilma et oleks pärandatud järelepõlvedele ühtki indiviidina ja nimepidi tuntud suurkuju, — kas võib kujutella veel rabavamalt kontrasti aaria ja uurali hõimude väärtusteadvuses?! Keeleliselt seda kontrasti markeerib tõik, et *sõda* oleme pidand aarialaste käest nii mõistena kui lainsõnana tundma õppima juba soomeugri-ajastust peale, kuna *kangelase* mõiste ja isegi oskussõna seevastu on poetatud eesti keelde kunstlikult sisse alles 19. sajandi ärkamisaja literaatide poolt, kes nägid kõvasti vaeva, et tutvustada meid maailmale aarialaste taolistena, nagu seda ärkamisaegse pseudorahvusluse epigoonid arvavad tänapäevani sündsaks või koguni »sangarlikuks» jätkata. Jah, isegi k a n g e l a s e e p i k a t on vägisi tahtud omistada meile aaria mustrite kohaselt, kuigi eesti hästisäilund rahvaluule ei paku selleks vähimatki alust, kõnelematta psüükiliste eelduste puudumisest.

Soomegrilaste e r a o m a n d i mõiste algab teatud puu või eseme äramärgimise ja maa-ala piiramise ehk eraldamisega kas okste või koguni aia abil. Selline omaks äramärgitud asi või isoleeritud ala on soomegrilase teadvuses p ü h a, s.t. puutumatu teiste jaoks, mida aarialane seevastu oma aumõiste ja õigustundega võtab »võõralt» pikema jututa üle ja omistab endale või vähemalt hävitab, sest aarialase teadvuses pühaduse ehk tabu mõiste ei kehti võõra vara kohta üldse mitte. Ja s u r m tähistab küll aarialase jaoks hinge lahkumist magama asetatavast ihust kuhugi teise ilma, mis alles hiljem täpsustatakse allilmaks käsikäes matmiskombe üldistumisega. Soomegrilase teadvuses aga *koolmine* tähendab kehha tungind võõrjõu ehk *surma* võitu inimese enda elujõust, mis ei lahku kuhugi teise ilma, vaid püsib laibas või irdub sellest *vaimuks*, liigub varjuna

ringi või siirdub rõnda teise kehha, nii et suru jätkab oma elu igal juhul siinsamas maises ilmas ilma ühegi teise-ilma ideoloogiata. Võib-olla juba permi-ajastul meie esivanemad on tutvunud, kuid alles volga-ajastul nad on võtnud lõplikult omaks aarialaste kujutelma *hingest* kui inimest elustavast õhujoast ja koos sellega uskumuse, et hing lahkub ihust pärast hingamisprotsessi lõppu. Siitpeale alles algabki ihu ja hinge osaliselt dualistlik käsitelu meie esivanemate surnuteusus: hing iseseisvub ja läheb ihu juurest hoopis minema, kuna laipa ehk *kalmu* hakatakse peitma ehk *matma* kohati juba teisel, kohati alles esimesel aastatuhandel e. Kr. või veel hiljem. Varem asetati laibad lihtsalt maha või üles puudele ja laudadelle või ehitati surnuile *kodasid*, kus nad võiksid jätkata oma normaalset elu pühaks eraldatud *hiies* piiriga kuni laibahaisu ehk *toone* ulatuseni. Kultuurilooliselt paljuütlev on tõik, et isegi surnute söötmine *hingedeajal* on igatahes vanem nähtus kui laipade matmine ja et hingedeaja-traditsioon üldse tegeleb surnutega peamiselt just siinses maises ilmas, sekundaarselt natuke ka teises ilmas, hauataguses allilmas aga mitte põrmugi. Kuna surnute matmist meie esivanemad on harrastanud juba oma 3000 aastat, siis osutab hingedeaja-traditsiooni täieline sõltumatus sellest veelgi tähelepanuväärivamalt, kui elujõulised on suutnud püsida meil vanema omakultuuri sugemed uuemate lisandite kõrval või koguni nende kiuste. Kujutelmasid surnute edasielamisest hauas eesti rahvausund pole võtnud üldse täielikult omadeks ega ole töötanud neid sisse oma surnuteusundisse, vaid läbi aastatuhandete need on püsind ikka selgesti fikseeritavalt võõra aarialise elemendina, mis ei ole küllalt aklimatiseerund ega harmoneerund oma algupärase arusaamadesüsteemiga.

Balti-ruumist lähtuvad arkeoloogid on teind ometi kindlaks, et umb. 2000 e. Kr. ulatus Ida-Baltikumisse lõunast tulev nn. venekirveskultuur («Bootaxtkultur») koos surnute matmisega magamisasendisse («Hockerbestattung») maa-aluseis ilma künkata haudades («Flachgräber»). Kuna aga matmiskomme ei ole uurali kultuurkonnale omane, siis ei ole ka mingit veenvat alust omistada tollaegseid haudu eestlaste esivanemaile¹, kes asusid tollal veel Volga-Väina-Dnjepri ülajooksul nn. Valdai-ruumis ja asetasid oma surnuid peamiselt küll lautsile hiies. Küll aga need hauad ja kirved on kindlaks asitõendiks, et tollal jõudsid otsaga juba Baltikumi asustada just aaria hõimud, kes samal ajal tõrjusid laplasi ka Skandinaavias järjest kaugemale põhja. Rootsi antropoloog Lundman² nimetab

¹ Vt. Eesti Ajalugu I 55, kus «meie» matmisviisi salakaval ülekanne geograafiliselt mõistelt (Eesti maa-alalt) hoomamatult etniliselle (eestlaste esivanemaile) mõjub lausa irriteeriva spekulatsioonina.

² Finsk Tidskrift CXL (1946), 20.

noid aarialasi ürggermaanlasiks, kuid lahtiseks jääb, kas tohime nimetada neid Ida-Baltikumis kah nõnda. Samuti pole selge, keda need aaria karusnahaküttidest rünnakurühmad Ida-Baltikumis tollal nottsid või minema kupatasid, kuid vaevalt küll eestlaste otseseid esivanemaid. Eesti rahvapärimuste taustal võib kaunis kindlasti väita, et laipade matmise maa alla meie esivanemad on võtnud üle peamiselt küll oma baltinaabreilt, kuid igatahes mitte kiviajal, vaid hoopis hilisemal pronksiajal. Seejuures tuleb rõhutada lisaks, et eesti matmisusus surnu hing pole läind algselt koos ihuga h a u a või mõne muu avause (nagu näit. jõehaudade, allikate, kaevude, looduslike koobaste ehk »põrgute», aukudega kivide jne.) kaudu pimedasse allilma, vaid on rännand kuhugi eemale teise ehk setukeste sõnastuses *toõhu ilma* — kas pika jalamatka järele uute jalanõudega läbi metsade ja üle silla või paadiga otse üle vee, mis lahutab siinset ilma teisest ilmast, või päikest sümboliseerivate rõngaste abil kui ka eriti just *sõlega* sõudes üles taevasesse valgusilma. Igatahes on tunnetatud maa ilma ka pärast matmiskombele siirdumist veel kaua aega vanaviisi kaheosalisena (maa + taevas = *maa-ilma*), kuna kolmandat jaotust, surnute allilma, enne rauaaja algust vaevalt võidakse eesti maailmapildile omistada. Aga pidagu meie arkeoloogid paremini silmas veel teist olulist muutust arusaamades ühenduses matmiskombe stabiliseerumisega: kuni meie esivanemad uskusid surnute elu jätkumist siinsamas maises ilmas, pandi laipadelle hiide kaasa tarbeasju igapäevaseks kasutamiseks ja nimelt just tervetena; alles sealtpeale, kus hakati uskuma surnute siirdumist teise ilma, hakati ka panuseid katki mürda ehk nii-ütelda suretama, et nõndaviisi tarbeasjadki saaksid siirduda koos surnutega teise ilma. See muutus ei ulatu aga kauge-
masse minevikku kui jällegi ainult volga-perioodi nagu ka matmiskomme ise; idapoolsemal sugurahvail esemete lõhkumine näikse osalt veelgi noorem kombelain võõrsilt.

Õigusega on väidetud, et meie küttidest ja kaluritest esivanemad on liigelnud õige laial maa-alal¹. Kuid kokkupuuted altailastega ei luba meil oletada liikumise lähtekohaks ega perifeeriakski mitte Ida-Baltikumi, mis ometi on olnud ju suhteliselt üsna hästi asustatud arkeoloogide andmeil juba nooremal kiviajal . . . — jajah, just samal ajal, mil samasuguse kultuuripildiga Soome oli veelgi enam asustatud, aga kindlasti mitte soomeugri-
laste, vaid arktiliste hõimude poolt!! Tolle kauge aja kohta arkeoloogid on fikseerind küll mõningaid aaria kultuurilaineid Ida-Baltikumis, kuid nende hooti korduvate kultuurimõjude ülekandumist vahenditult just nimelt

¹ Eesti Ajalugu I 22.

eestlaste esivanemaile pole suudetud tõestada. Ka usu-, keele- ja rahva-teaduslikud kriteeriumid kinnitavad, et läänemeresoomlaste kokkupuuted aarialastega on toimund Balti-ruumis palju hilisemal ajal. Kui eestlaste esivanemad asunuksid Eesti maa-alal tõesti juba nooremal kiviajal, nagu arkeoloogid tahavad meid uskuma sugereerida, siis pidanuks ju ometi meie sisselülitumine lääne kultuuriilma toimuma tervelt paartuhat aastat varem kui see faktiliselt on teostund. Aaria hõimude levingut lõuna ja lääne kultuurikeskusist järjest kaugemalle perifeeriaisse põhjas ja idas on nimetatud kultuurikandjate või õigemini kultuuri vahendajate missiooniks läbi mitme pika perioodi. Eesti rahvapärимused asetavad sellise missiooni mitme aaria hõimu kohta tagantjärele otse rambivalgusesse ja täiendavad aaria kultuurilugu esmaklassilise materjaliga tõepoolest läbi mitme ajastu. Kuid selgeks kontrastiks altailaste kaudu varem idast vahendatud ja hästisäilitatud primitiivsemaile kultuurilademeile eesti rahvapärимused ei kajasta aarialaste vanemaid ja primitiivsemaid kultuurikihistusi kiviajast Balti-ruumis, vaid aina hilisemaist metalliõe tarvitusellevõtu aegadest. Kontrast ida ja lääne kultuurimõjude vanemuses ei saa olla juhus, vaid tõenäoliselt noorema kiviaja aarialaste kultuurimõjud Baltikumis pole üldse ulatundki eestlaste esivanemate tradeerida.

Teatavasti nii aaria kui ka uurali kultuurirühmad on siirdund ajaga paiksale eluviisile käsikäes põllunduse arenguga, mis aaria hõimudel on tõusnud lõunast saadud impulssidel rutem märksa kõrgemale tasemelle kui uurali hõimudel. Kuid kaugõid perifeeriaid põhjas ja idas aarialased pole suutnud vallutada algul pideva kolonisatsiooniga, vaid sinna on tungitud esialgu hooajuti ja ja salguti küttima ja kaubitsema, sõdima ja maksustama, milleks on rajatud nü-õte!da sillapea-positatsioonile eelposte või vahtkondi ja kaubapunkte ehk nn. faktooriaid, mis on aaria hõimude ekspansiooni-taktikalle üldiselt nii iseloomustavad. Kokkupuuteis võõraste hõimudega need aaria eelpostid on sageli kas a s s i m i l e e r u n d kohalike asukatega või tõmbund ajuti tagasi nende poolt väheasustatud või hoopis tühjalrindel, nagu sellist agressiivsete aaria eelpostide taganemise protsessi võib ms. konstateerida ka läänemeresoomlaste põrmugi mitte ofensiivse, vaid tüüpiliselt just defensiivse linnuse- ehk nn. g o r o d i š t š e kultuuri aladel ida poolt Dnjepri kuni Läänemereni. Kuid selline taganemine kestab muidugi ainult niikaua, kuni sõjakaid aarialasi on veel liiaks vähe suurte alade püsivaks asustamiseks ja valitsemiseks. Küllap aaria hõimud rüüsteretkedega lõunast ja läänest häirisid kogu aja läänemeresoomlasi, kes rajasid oma asustusala piirimaile linnuseid ja lisasid neid üha läänemalle juurde koos asustuse tihenemise ja edasinihkumi-

sega. Muidugi ehtasid ka aarialased endakaitseks linnuseid. Kus aga nende hõimud paisusid isegi perifeeriais juba jõuliselt ja arvuliselt ülekaalukamaiks, ei mõtelnudki nad enam taganeda, vaid organiseerisid oma keskust korduvaid ekspansiooniretki, nagu näit. gootide ajalugu seda eriti tabavalt iseloomustab. Sellisest aspektist kõlbab balti hõimugrupi pikaajaline ja osalt hästi dateeritav tagasitõmbumine läänemeresoomlaste (hiljem veel enam oma slaavi hõimukaaslaste) eest idast ikka enam lääne poole küllalt oluliseks lisatõendiks, et läänemeresoomlaste kolonisaatsiooni suund ei saand olla vähemalt esimesel aastatuhandel e.Kr. läänest itta, vaid pigem küll vastupidi idast läände. Alles esimesel sajandil p.Kr. asuvad lätlaste esivanemad uuesti vasturündajajaks ja oma kaotatud maaalade tagasivallutajajaks keskmise ja noorema rauaaja jooksul kuni liivlaste ja osalt ka eestlaste ümberrahvustamiseni veel kaua hiljem ajaloolisel ajal.

Rahvastiku liikumine ja koosseisu muutused mitmel mandril läbi aegade ei lase meil üldse hästi uskuda, et ürginimeste ja teatud maa-ala algasukate ehk nn. aborigiinite järglased suutnuksid jätkata geneetiliselt otseliinis oma eksistentsi tänapäevani samal alal, samas tõulises koosseisus ja sama kultuurikontinuiteediga. Küllap kunagised ürgtõud on ajaga hääbunud, seginend või asendund elujulisemate kristalliseerumisega. Samasugust seginemisprotsessi võime kujutella ka Ida-Baltikumis läbi kogu kiviaja aastatuhandete, mil sünkreetiliselt on ladestund erinevaid kultuurikihustusi üksteisele üsna erinevat algupära ja päritolu — jah, just niisama nagu siia on põigelnud vaheldumisi küllap erinevaid tõugruppe ja nimelt nii ürgeurooplasi lõunast kui ka arkitilisi hõime ida ja põhja poolt, kuni hiljem, alles nooremal kiviajal, on jõudnud otsaga siia juba aarialaste esivanemaid, täiendades endist kultuuripilti oma lisanditega. Kui Ida-Baltikumi kultuuripilt siiski mõnevõrra erineb näit. toleaegse Soome kultuuripildist, siis selle põhjustajajaks on etnilisist tegureist küll palju olulisemad looduslikud eeldused (näit. erinevused kivide laadis ja kasutamisvõimalusis). Kunas ja kuidas lõpuks ka läänemeresoomlaste Ida-Baltikumi okupeerisid, selle dateerimiseks puuduvad täpsamad kriteeriumid, sest meie puukultuur ei ole säilitand muinasleidudena nii spetsiifilisi tooteid nagu näit. venekirved aarialasil. Igatahes toimus asustamisprotsess aegamööda. Läti arkeoloog Balodis¹ väidab, et liivlaste jõudsid Väinajõe mööda Baltikumi 12. sajandil ehk hiljemalt 1100 e.Kr., kuna läänemeresoomlaste uus sissetungilaine toimunuvat umb. 500 e.Kr., mis õieti alles tähistavatki eestlaste asumist oma praegusele maa-alale ja ka suurele osale praegusest Lätimaast.

¹ Det äldsta Lettland (1940), 49 ja 60.

Küllap. Eesti asustamine meie esivanemate poolt algas tõepoolest mitte kiviajal, vaid alles pronksiajal ja toimus tegelikult läbi kogu esimese aastatuhande e.Kr. ning veel hilisemalgi rauaajal. Soome keelemehed eesotsas Kalimaga¹ peavad läänemeresoomlaste ja baltlaste kokkupuuteid üldse palju nooremaiks ja ainult esimesisse sajandeisse e.Kr. (s.t. vanemasse raua-aega) tagasiulatuvaks. Rahvapärimate taustal peaksid meie kultuurisuhted baltlastega küll juba pronksiaega ulatuma ehk parem ütelda Volga-ajastusse, kuna ruumiliselt varasemad kokkupuuted võisid toimuda Väina ja Dnjeperi ülajooksu aladel, hoopis kõnelematta veel vanemaist kultuurisuhteist muude aarialastega vastu steppe. Ja kuna läänemeresoomlaste kokkupuuted aarialastega olid aland juba varem, siis sellepärast ei toimundki kultuuripildis mingit järsku muutust ega murrangut meie esivanemate aeglasel asumisel Eestisse: surnute matmise aarialased olid levitand juba varem nii Baltikumisse kui ka Valdai-ruumi, nii et samadest hauatüüpidest võidakse leida läbiseigi aaria ja soomesugu hõimude panuseid. Kuid panused ise võimaldavad arkeoloogidel küll aste astmelt järjest selgemate etniliste piiride määritlemist. Nagu läänemeresoomlased jätkasid surnute matmist juba volga-ajastust omandatud kommete ja uskumuste kohaselt, rõnda jätkus endisel kujul kütise-põllundus, samuti metsa- ja talvekuuur, ka kalastus sisemaalt kaastoodud vahendite ja viisidega. On iseloomustav, et merekultuuri meie esivanemad ei tunne üldse mitte enne rauaaja algust. Juba ainuüksi see tõik ei lase meil oma algkodu kuhugi mereranda paigutada, vaid pigem küll sisemaale ja nimelt Volga-ruumi, nagu soome filoloogid küllalt põhjendatult on väitnud. Meie arkeoloogidelle ja etnograafidelle aga jääb suureks tuleviku-ülesandeks laiendada oma uurimistegvust Eestist eriti just ida poole avarale aladelle Kesk-Venemaal, mis uurali hõimugrupi kultuuriloo vanimate lademetete fikseerimiseks on mitmeti määravama tähendusega kui ancylus- ja litorina-aegne Baltikum.

Ei ole mingit objektiivset alust pidada Eesti maa-ala kultuuripilti homogeenseks, vaid aegade jooksul on sadestund siia üsna heterogeenseid sugemeid ja teatud sünkretismi järeldand, mida ei saada ometi veel umbropsu võrdseks pidada meie esivanemate igivanale kultuuri-kontinuiteedile Ida-Baltikumis. Isegi sel juhul, kui arkeoloogidel peaks õnnestuma leida veenvaid tõendeid algeurooplaste samastamiseks uurali hõimudega, ei jõuaks nad kuidagi veel veenvalt tõendada läänemeresoomlaste otsesest seost nende Ida-Baltikumi algasukatega, vaid

¹ Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat (1936), 194.

kultuurimõjude vahelduv leving kohustaks meid ikkagi selgemini tunnustama kasvõi soomesugu hõimudegi mitmekordset immigratsiooni Baltikumisse. Läti arkeoloog Balodis¹ näiksegi sellisel seisukohal asuvat: tema arvates asustasid Ida-Baltikumi vanemal kiviajal (7. ja 6. aastatuhandel e.Kr.) samojeedide ja laplaste (s.t. arktilise hõimugrupi) esiisad; noorem kiviaeg (4000—1500 e.Kr.) algas tema arvates tervelt tuhat aastat varem kui Moora ajatabelis ja tähistas kämmkeraamilise kultuuriga soomesugu hõimude esimest sisserändu, millele järgnes umbes 2000 e.Kr. baltlaste pealetung koos paelkeraamika, põllunduse ja paremini reguleeritud maja- pidamisega. Ka pronksiaega Balodis dateerib veidi vanemaks (1500—500 e.Kr.) ja noteerib, et tollal tugev Volga-Kama (ehk meie määritelu järele permi ja volga-ajastute) keskus saavutab pikapeale seose Baltikumiga alles 12. sajandil e.Kr. liivlaste edasitungiga mööda Väinajõe orgu, mis tähistab soomesugu hõimude teist sisserändu Ida-Baltikumisse. Liivi haudades panustena rohkesti leiduvad hobusehambad ja muud seigad põhjustavad Balodist järeldama, et liivlased tulid steppide alalt ja töid sealt ms. kaasa maalinnade ehitamise ja surnute matmise kivikirstkalmudesse (NB! umb. 500 aastat varem, kui Moora Eesti kohta väidab), millele seltsis umb. 1000 e.Kr. osaline üleminek laipade põletuselle (NB! jällegi mitu sada aastat varem, kuin Moora Eesti kohta väidab). Kolmanda ja viimase sisse- rännu-laine idast sooritasid läti arkeoloogi arvates eestlased umb. 500 e.Kr., nagu eelpool juba mainitud. Tagaukse-manöövrina kaldub isegi Moora sellist korduvat immigratsiooni soomesugu hõimude poolt aktsep- teerima.²

Eesti ja läti arkeoloogide vastolud väiteis ja dateeringuis on õpetlikud vähemalt sellepolest, et hoiatavad meid ettevaatuselle aastatuhandega mänglevate arkeoloogide suhtes üldse, kuna mõned asjaolud nõuavad meilt seda pingsamat järelemõtlemist. Jäägu nüüd Ida-Baltikumi algasukate küsimus esialgu lahtiseks ja jätame ka kiviaja asustuse heterogeense koos- seisu veel tulevase uurimistöö fikseerida, kuid seda igatahes võime küll väita, et praeguste liivlaste, eestlaste ja soomlaste sisse-elamine Balti- ruumi ja nende omakultuuri rikastumine spetsiifiliselt just Ida-Baltikumi sugemetega ei ulatu kaugemalle kui pronksiaega ja tähtistab meile kul- tuurilooliselt vanema volga-perioodi asendamist läänemeresoom-ajastuga esimesel aastatuhandel e.Kr. Kui lisada, et toleaegne pikaldane muutus Ida-Baltikumi elanikkonna etnili-

¹ Det äldsta Lettland 33, 38, 40, 48 jj., 54, 56, 60, 62. Vt. ka Fornvännen 1944, 146—157.

² Eesti Ajalugu I 87.

ses koosseisus ei tekita siin järske muutusi kultuurivormides, siis seda suuremat tähelepanu äratav aga meie esiajaloo võib-olla kõige põrdelisem murrang esimese enne kristliku aastatuhande keskpaiku, mida eesti arkeoloogid dateerivad pronksiaja lõpuks ja rauaaja alguseks. Selle murrangu provotseerijaks ei ole põrmugi mitte eestlaste invasioon, nagu Balodis oletab, vaid hoopis teistsugused tegurid, mida senisest palju selgemini määritlema ja väärtustama peame. — Ühelt poolt iseloomustab võrdlemisi järsku pööret surnute matmine kivikirstkalmudesse või kivihunnikute alla (endiste künkaga või künkata peithaudade asemel), teiselt poolt aga üleminek surnute peletusele. Kumbagi nähtust meie arkeoloogid pole osand mõtestada. Balodis¹ peab kivikirstkalme koguni soomeugrilaste algupäraseks kultuurivormiks, kuna Moora ainult konstateerib, et pronksiaja lõpul »kivikirstkalmud ilmusid Eesti ja Põhja-Läti alale täiesti uue nähtusena»², kuid jätab lähemalt selgitamatta, kust, kuidas ja mispärast see nähtus siis õieti just tol ajal tekkis.

Kuna uurali algupäraseks usundis surnud jätkasid oma elu siinsamas maise ilma hiies, siis poleks iseendast midagi imestada, kui surnute jaoks ehitatud puised ja ruttu lagunevad kojad asendati ajajooksul kiviste ja seega püsivamate elamutega, eriti veel selliseil aladel, kus puud polnud kasutamiseks käepärast (nagu näit. stepis). Kuid sellise tüpoloogiliselt ja geneetiliselt üpris meelitava seose teeb võimatuks juba ainuüksi see seik, et vastolu usulistest arusaamadest vahel püsib lepitamatu ja peab järelikult eeldama kahe täitsa erineva kultuurkonna ideoloogiat: soomeugrilane ehitab puise aluse või koja ebapuhaste võõrjõudude poolt okupeeritud surnule elamuks ja uueks koduks — aarialane aga matab oma kurjade vaimude poolt okupeeritud surnu otsekui vanglasse ja katab selle veel kividega kinni, et kurjaks ja kahjulikuks moondund surnu ei pääseks hauast välja ega hakkaks »kodukäijana» elavaid vaevama. Kui hauad ja surnute matmine üldse on soomesugu rahvaste arusaamadelle algselt võõras nähtus, siis kividega kaetud kalmud ehk nn. *kivikangrud*, *kivivared*, *varemäed*, *reomäed* ja kuidas seda uut haua- või kalmistutüüpi rahvakeeles veel tõlgitsetakse, — jah, need saavad küll kõige vähem soomeugrilist algupära olla, vaid kõnelevad just vastupidiselt kindla aaria kultuurimõju olemasolust. Kui liivlased tõepoolest on toond oma kivikirstkalmud steppidest kaasa (?), siis kajastaksid need vanemat aaria lainuladet. Kuid eesti kivikirstkalmude kohta seda ometi väita ei

¹ Det äldsta Lettland 92.

² Eesti Ajalugu I 74.

saa, vaid need on üleni ja otsani germaani päritolu ja täpsamalt määritelles Skandinaaviast Eestisse üle toodud ning omapärastatud kultuurivorm, kusjuures germaani idee lokaalset omapärastumist tegelikkuses on soodustanud ennekõike looduslikud eeldused nagu näit. paeplaadid ja muud Skandinaaviast erinevad kiviliigid. Arkeoloogidel ei ole jätkund sellise väite tõestamiseks kriteeriume, kuid eesti surnuteusund ei jäta kahtlust, et kogu allilma ehk *manala* ja *toonela* ideestik koos *maa-aluste* ja *kodukäijate* ülirikkaliku motiivistikuga peab olema meil mitte baltlasilt, vaid germaanlasilt lainatud, ilmsesti mitme perioodi jooksul ja mitmest lähtekohast, kusjuures vanimad motiivid ulatuvad just nimelt kivikirstkalmude-ajastusse, mil skandinaavia surnuteusundis domineeris veel nn. «elava laiba» ideoloogia. Ka eesti rahvausule on elav laip täitsa omane, kuid meil see esineb algupäraselt üleval maa peal, aga mitte all hauas, kuhu surnu hing laibale üldse kaasa ei lähe ja kust eesti vanade rahvalaulude klassilise sõnastuse järele *raibe* või *mait* enam kunagi üles ei tõuse — niisiis risti vastupidine kujutelm germaanlaste Wiedergängerusundile!

Seevastu aga laipade põletamise ideoloogia ja kombestik ei ole jõudnud eestlasteni algselt mitte germaanlaste, vaid juba varem baltlaste vahendusel lõunapoolsemaist kultuurikeskusist. Arkeoloogilised leiud ega rahvausund pole pärandand sellise levinguliini tõestamiseks küll enam kindlaid jälgi, kuid õnneks kerkib meil vanema rauaaja jooksul, s.t. sajandeil enne Kristust järjest silmapaistvamalle kohale tähtis kultuuritegur, mis siitpeale eesti rahva esiajalugu palju mitmekülgsemalt aitab valgustada kui rauaaja leiud haudadest, kuid mida meie ajaloolased seni kahjuks üldse pole vaevaks võtnud rakendada. See kultuuritegur pole muud midagi kui meie vanad rahvalaulud, mis üle kahe tuhande aasta on tradeerind põlvest põlve peaaegu muutumatult tõetruu pildi mitte ainult eesti rahva hingeelust ega elutundest, vaid ka argielust ja pidupäevadest, kultuurimiljööst ja vaimsest tasemest, ühiskonnast ja majandusest, uskusist ja kombeist. Ma ei liialda, kui rõhutan, et just rahvalaulud on eesti kultuuriloo kõige väärtuslikum varaait, ilma mille avamiseta me oma rahva olemust küll iialgi tundma ei õpi. Ja setukeste rahvalauludes leidub küllalt usaldatavaid kriteeriume väiteks, et «*tooni-tule tegemine*» ja «*vainuvee vaeldamine*» mitte hiies, vaid lagedal *tooni-murul* ja *vainu-väljal* tõlgitsevad meil küllap algselt ülakihtidesse ehk nn. eliiti kuuluvate surnute (nagu näit. perekonnapeade ehk *kõuede* ja sugu- või kogukonna *vanemate*, *isandate* ja *emandate*, relvakandjate jne.) põletamist selleks, et nende ihust irdund hinged pääseksid teises ilmas paremasse kohta ja nimelt *taevasse*, kuna kurjad surnud, orjad ja alamrahvas üldse maeti maa alla ja saadeti

põrgusse. Taevane valgusriik ja maa-alune põrguriik surnute asuladena tähistavad aarialaste dualismi võitu ka eesti surnuteusundis juba ammu enne ristiusu misjonäride propaganda algust. Seejuures eesti rahvapärимused kajastavad iseloomustavat vahet koguni veel baltlaste ja germaanlaste kultuurimõjudes: *t a e v a - m o t i i v i d* on meil algselt vanemad ja osutavad selgesti *b a l t i* eeskujudelle, kuna *p õ r g u - m o t i i v i d* on nooremad ja palju enam *g e r m a a n i* päritolu. Võib vist väita, et lembemeelsete baltlaste usund oli arenend vanemal rauaajal lõuna poolt levivate arusaamade sugestioonil märgatavalt helgemaks kui süngete ja julmade *p õ h j a g e r m a a n l a s t e* morn ja raskemeelne usund. Alles hiljem ulatub *i d a g e r m a a n l a s t e* vahendusel eestlasteni ka surnupõletuse mõtestamine lõbusaks *r õ õ m u p e o k s*, mida surnu jätkab teises ilmas kogu aja, nii et talle kaasapandavate esemete hulgast jäetakse ära argipäeva tarbeasjad ja koguni relvad ning piirduakse ainult ete ja niiteldada iluravi atribuutidega kui ka nugade ja muu söömingu-joomingu varustusega.

Uurali algupäraste kultuuritraditsioonide taustal tunnukse *e l u t u n d e l i n e* ja *m a a i l m a v a a t e l i n e* murrang kolossaalne. Umbes 500 e.Kr. algab ainulaadselt põnev nähtus eesti kultuuriloos, mis jätkub läbi paari tuhande aasta ja hääbub alles ajaloolisel ajal. — Oma algupärased kultuuritraditsioonid püsivad niivõrd elujõulised, et endiselt viiakse surnuid hiide monistliku elukäsituse kohaselt jätkama olemasolu kõigile võrdses asulas ja demokraatlikus ühiskonnas. Kuid *u u e d* kultuurimõjud mitte idast, vaid just läänest hakkavad ikka enam üldistama dualistlikku arusaama elust pärast surma: hing lahkuib ihust teise ilma kas üleval taevas või all manalas, kus hakkab vormuma autokraatne režiim kas *jumala* või *vana toone* juhtimisel, kuna algselt ainult ebapuhtaks peetud laip muutub elavaile üha hädaohtlikumaks kurjavaimu asupaigaks või edasikehastuseks, kuni nooremal rauaajal samastataksegi *vanapagana* ja *kuradiga*. Oma algupärased kultuuritraditsioonid säilitavad üllatava visadusega pieteeti pühade hiite vastu, uued kultuurimõjud läänest lisavad aga matmiselle kõrvalkombeks veel laipade põletamise, kusjuures *k i v i k a n g r u d* ja *v a r e m ä e d* terava vastandina hiitele *e i s a a m i n g i k s* kultuseobjektiks, vaid on vastupidi hoopis kardetavad *k o l l i d e*, *j u u d a s t e* ja *kurjade vaimude* asupaigad. Oma põlised kultuuritraditsioonid jätkavad vankumatult surnute austust ja hella armastusega kohtlemist hingedeajal või ohvriandide viimist hädade puhul, mil minnakse hiide heatahtlikelt oma-seilt nõu küsima, — uued kultuurimõjud läänest seevastu süvendavad hirmu ja kartust pahatahtlikeks kujuteldud sur-

nute vastu, keda maetakse hauda näoga allapoole ja seljaga ülespoole ning kaetakse veel kividega, et takistada kodukäijate väljapääsu. Jah, nendes kontrastides ep kulmineerubki üle kahe tuhande aasta kestnud visa kultuurivõitlus uurali ja aaria maailma elutunde ja suhtlemise vahel eestlaste rahvahinge üla- ja alateadvuses, nagu seda eesti rahvahing veel siimaani nii raskesti põeb: kumbki maailm pole suutnud teineteist lõplikult võita, kuid ka vastolusid pole suudetud kõrvaldada, vaid maailmavaatelised, elutundelised ja eetilised kontrastid on lõhestand eesti rahvahinge kõikuma kahes suunas, ilma et sisemist tasakaalu oleks saavutatud ka hiljem kristliku õpetuse või moodsamate lääne-euroopaliste eluideaalide abil.

Kuid siirdugem tagasi meie esiajaloo suurimasse murrangusse vanemal rauaajal, s.t. sajandeil enne ja pärast Kristuse sündi. Eelpool skitseeritud kontrastid suhtumises surnutesse tõstavad esile just hirmu- ja õuduse-motiivide paisumist läänepoolseil mõjudel. Muidugi harrastasid ka aarialased tollal armu- ja austuseusku oma esivanemate kultuse näol, kuid selle järelmõju eestlaste usundile on üllatavalt väikene. Järelikult peame eeldama, et esivanemate kultuse erikaal pidi olema (vastupidiselt toleagsete eestlaste eneste arusaamadelle) suhteliselt küll palju väikesem kurjade surnute ja kodukäijate erikaalust nende aarialaste juures, kes mõjustasid tollal eesti usundit aktiivselt. Baltlaste usundi kohta seda väita ei saa, küll aga oli selline julguse ja jõhkruuse värving eriti iseloomustav tolecaegsete põhjagermaanlaste usundile ja elutundele üldse. Kuid rõhutagem edasi, et vaimne murrang rauaaja eestlaste teadvuses ei piirdund kaugeltki ainult muutustega surnuteusundis ja uute kujutelmadega elust pärast surma, mis muidugi küll kõige enam on mõjustand arusaamade muutumist ka maise elu sisustamisel ja mõtestamisel. Edasi toimub sama suur muutus suhtumises loodusesse, mida varem kujuteldi üheväärsena inimolendile muude olendite hulgas, kes elasid võrdsest hingestatult kuni perekonna-printsiiibi ülekandumiseni ka loodushingedelle käsikäes animistliku maailmavaate kristalliseerumisega (näit. *tuule-, tule-, metsa-, maa-* jne *-isa, -ema* ja *lapsed* antropomorfiseeritult juba õige kauges minevikus). Aarialastele nii omane juhi- ja valitseja-idee kantakse nüüd üle looduselle, kes alluta^takse kaitse-vaimudelle ehk *haldjaille*. Inimese suhtumine loodusjõududesse muutub vanalt pariteedi ja vastastikuse kokkuleppe ehk *tõotuse*-printsiibilt järjest enam alt üles suunatud alluvuse ja sõltuvuse tunneta maiseks ning abipalumiseks ohvrite kaudu pühadelle puile, kividelle ja kõige enam veel veekogudelle selleks, et kindlustada aga endale saaki ja sigivust, viljakust ja jõukust, tulu ja õnne. Looduse kujundajate ja ümber-

vormijate funktsioonis kerkivad aaria titaanide eeskujul esile hiiud ehk *vägimehed*, keda kutsutakse germaanipärase nimega eriti veel *kaleviteks*. Uurali omal algupärasel vaimsusel ja rahvaloomingul ei ole nende kalevitega kõige vähematki ühist. Kuid ka balti hõimude rahvatraditsioon ei ole nimetamisväärselt arendand kalevite ega haldjate ideoloogiat ega motiive, vaid need on imporditud Eestisse läbilõhki germaani maailmast. Neid ei tunta isegi Lõuna-Eestis kuigi paljut, vaid nende levingu lähtekohaks on vanema rauaaja Viru keskus. Aga mitte ainult haldja- ega kalevi-motiivid, vaid samuti ka allilma-kujutelmad koos maa-aluste ja kodukäijatega on levinend meil algselt just vanema rauaaja Viru keskusest, kõnelematta rohkeist muudest germaanipäraste motiivest, mis siit samuti on kandund eesti rahvapärimusesse.

Vanema rauaaja kultuuripildi igakülgseks esilemanamiseks meenutagem usundi kõrval edasi veel *riigi-* ja *kuninga-*idee esmakordset esilenihkumist eesti ühiskondlikus mõtlemises, meenutagem pulmade ja matuste kombestiku tunduvat germaniseerumist, meenutagem põllunduse suurt tõusu ja sepakultuuri algust, meenutagem raua ja soola importi kui ka kogu väliskaubanduse kiiret elavnemist, meenutagem uusi moevoole riietuses, toitusel, kodukäsitöös ja kogu kodukultuuris üldse, meenutagem lõpuks eesti merenduse algeid, mis panid põhja hilisemaile viikingiretkile nooremal rauaajal. Ja kui süstematiseerida lisaks veel germaanipäraste kultuursõnade tulva, mis tollal on ujutand üle eesti keele peamiselt põhja- või idapoolseis kõrgmaastiku murdeis, siis seisame kogu selle mõjudetulva taustal paratamatult järeltule ees, et nii põhjalik ja kogu elu haarav ümberorienteerumine ei saand toimuda ei ajutiste kaubapunktide ega juhuslike sõjaretkede raamistikus, vaid peab eeldama eestlaste ja germaanlaste pikka ja pidevat kooselu Põhja- või Kirde-Eesti rannikul, eriti aga just Viru keskuses läbi mitme vanema rauaaja sajandi. Teiste sõnadega peame andma õiguse neile uurijaile, kes oletavad germaanlaste püsiva kolonisatsiooni lainet ulatuvat tollal Soomelahe rannikule. Eesti rahvapärimuste ja muinasleidude valgustusel see meritse toimund dessant ja invasioon osutub aga osalt mõne sajandi võrra vanemaks, kui seni tavaliselt on arvestatud, ja peab ulatuma juba pronksiaja lõppu või rauaaja algusesse, s.t. umb. 500 e.Kr. Kõige vähem allub võõrmõjudelle tollal sisemaine Sakala ehk praegune Mulgimaa, mis moodustab eesti omakultuuri konservatiivseima kantsi läbi aegade. Germaani ja eesti rahvapärimuste kõrvutamisest tahaksin järeltule, et esimene kolonisatsiooni laine koos hiidude ja allilma-motiividega on lähtund arvatavasti põhja germaanlaste juurest Skandinaaviast, võib-olla just Ojamaalt, millisele baasile vast alles hiljem ja nimelt rooma rauaajal Kristuse sünni paigu on lisandund teiseks

veel ulatuslikum ja tasemelt palju kõrgem idagermaani kultuurilaine Vislajõe-suudmelt koos laibapõletuse ja haldja-motiivide viimistluga. Küllap see gootlaste vahetalitus tähistab ka Rooma kultuurikeskuse mõju ulatumist kaudselt kuni Ida-Baltikumini ja katkeb järsku rahvasterännu-ajastul. Kuid ida- ja põhjagermaani kultuurivoolu üksikasjade eritelu ei mahu enam käesoleva artikli raamidesse. Igatahes vanema rauaaja germaanlaste asustus on ajaga suland eestlasisse ja lisand meile mitte ainult rohkesti germaani verd, vaid ka germaani vaimsust. Alles see saatuslik muutus raassilises koostises ja vaimuses tähistabki eestlaste enam-vähem lõplikku siirdumist Lääne-Euroopa kultuuriilma, kuna enne seda domineerisid meie kultuuripildis algupäraste joonte kõrval sootuks Ida elemendid. Aga isegi see ümberorienteerumine ei tähendand meile veel mingit vaimset orjastamist ega tasalülitamist Läänega, vaid oma algupärane kultuuripõhi püsis elujõuline ja loominguvõimeline ka edasi. Detailina mainigem, et näit. rauaaja eestlaste idamine muinasjutu-repertuaar oli palju arenenum kui germaanlastel, kes ei suutnud tradeerida meile midagi olulist sel alal.

Üks tõik peaks nüüd ometi endisest palju täpsamalt selguma: eestlaste sisselülitamine aarialaste nn. Lääne kultuuriilma ei ole toimund sugugi niivõrd eestlaste eneste, ka mitte ülekaalukalt baltlaste (nagu liivlaste juures), vaid kõige enam küll germaani kolonistide initsiatiivil ja missioonina, kusjuures eestluse elujõule üle kahe tuhande aasta iseloomustavana püsib seik, et germaani kultuurikandjad ise aegade jooksul on kas assimileerund eestlastega (nagu näit. vanemal ja nooremal rauaajal) või degeneererund kuni väljasuremiseni (nagu nn. balti-sakslased ajaloolisel ajal), kuna eestlased on eland enne oma vallutajaid ning elavad edasi ka pärast võõraste okupantide kadu. Kuid vaevalt küll eestlaste otsesed esivanemad on olnud Ida-Baltikumi algasukad, — meie esivanemate sõltuvus Baltikumist ei ulatu kaugemasse minevikku kui ainult volga-ajastusse, kuna juba permi ja veel vähem soome-ugri või uurali ajastute kultuuriloomingut ärgu kohastatagu vägisi Baltikumi Prokrustese-voodisse. Narvajõe võidakse küll tähistada igivana kultuuripiirina Ida ja Lääne vahel, kuid ärgu unustatagu sel juhul, et uurali kultuurikond ise on asetsend algselt ida pool Narvajõe, kuna aarialaste asustuslained on ulatund Ida-Baltikumisse juba enne seda, kui läänemeresoomlased ületasid Narvajõe kultuuripiiri. Eesti arkeoloogide katse paigutada eestlaste algkodu praeguse Eesti maalale ei ole suutnud kõigutada soome geniaalsete keelemeeste M. A. Castreni ja E. N. Setälä kõrgestikvalifitseeritud koolkonna saja aasta jooksul suure andumusega uuritud ja hoolega täpsustatud seisukohta, et uurali hõimude algkodu tuleb otsida Ida-Euroopast ja nimelt Volgajõe eluruumist.